

Н. М. Карікова

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

**Про багатоаспектність поняття мовної культури
у співвідношенні з тріадою *мова – язик – мовлення***

З часу остаточного виокремлення культури мови в самостійну лінгвістичну дисципліну (50–60 рр. ХХ ст.) з-під пера таких відомих українських учених, як М. Жовтобрюх, А. Коваль, М. Пилинський, Н. Бабич, С. Єрмоленко, В. Русанівський, О. Пономарів, О. Сербенська та ін. вийшла велика кількість наукових розвідок, посібників, словників, poradників у цій галузі. Та все ж чимало теоретичних питань залишаються в ній не до кінця розв'язаними. На нашу думку, дотепер бракує єдиного й чіткого потрактування поняття, що позначається терміносполукою *культура мови*, поряд із якою, до того ж, існує й активно вживається термін *культура мовлення*. Приміром, М. Пилинський (ідучи за російським мовознавцем В. Виноградовим), вживав обидва ці терміни як синоніми; щоправда, перевагу він надавав термінові *культура мови*, розуміючи під цим самостійну мовознавчу дисципліну «з досить окресленим колом важливих теоретичних і практичних проблем» [14:57]. Н. Бабич виступає проти вживання терміна *культура мови*, аргументуючи свою позицію тим, що «мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві – ту чи іншу із названих ознак може мати мовлення, і насамперед індивідуальне», а тому цілком логічно вживати термін *культура мовлення*, що означає «володіння різними функціональними стилями, тобто здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення» [1:16]. У навчальному посібнику «Основи культури мовлення» з-під пера цієї авторки, який вийшов друком 1990 р., вказано, що курс під такою

назвою викладається на філологічних факультетах університетів¹. Авторка сформулювала його завдання так: «(...) активізувати засвоєні в середній школі та у спеціальній філологічній вищій школі знання норм і всіх можливих варіантів літературної мови, навчити користуватися ними в різноманітних практичних мовленнєвих сферах» [1:3]. С. Дорошенко, автор навчального посібника зі схожою назвою, потрактував культуру мовлення як «володіння нормами літературної мови у вимові, вживанні слів і їх форм, у будові речень і вмінні користуватися мовними засобами в певних ситуаціях спілкування» [7:8].

С. Єрмоленко виступає проти «штучного запровадження термінів *мовлення* і *мовленнєвий*», пояснюючи свою позицію тим, що «буквальний переклад російського слова *речь* як *мовлення* без урахування питомої семантики українського *мова* і того, що зміст цього слова покриває зміст російських *язык* и *речь*, спричиняється до порушення не лише літературної мови, а й заперечує глибинну семантику частотного слова національної мови»² [9:6–7]. На її думку, замість штучних «висловів на зразок *ділове мовлення, поетичне мовлення* і под., які є буквальним перекладом природних для російського слововживання термінів *деловая речь, поэтическая речь*», краще вживати терміносполуки *ділова мова, поетична мова* [9:7]. Саме цим, очевидно, можна пояснити відсутність енциклопедичної статті під назвою «Культура мовлення» в другому виданні енциклопедії «Українська мова» (2004 р.), тоді як стаття «Культура мови» авторства С. Єрмоленко в ній уміщена [8:285–286]. Культуру мови дослідниця визначає як «рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування» [8:285]. За А. Коваль, культура мови «полягає насамперед у бездоганно правильному

¹ Зауважмо, що терміносполука *культура мови* також використовується як назва (або частина назви) мовознавчої дисципліни, що читається, як правило, в українських університетах. Приміром, на сьогодні маємо такі назви навчальних курсів: «Культура мови» (Тернопільський нац. педаг. університет; Кам'янець-Подільський нац. ун-т); «Основи культури мови» (Вінницький держ. педаг. ун-т); «Культура української мови» (Рівненський держ. гуман. ун-т); «Основи культури мови і стилістика» (Чернівецький нац. ун-т) та ін.

² Важко погодитися з думкою Єрмоленко про штучність терміна *мовлення*, бо, як вказує, приміром, І. Фаріон, посилаючись на «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.» Є. Тимченка, термін *мова* у значенні '*речь, слово, язык*' та «похідники» від нього (серед них і *мовене, -нє* (mówienie) '*слово, речь*' та ін.) вживалися в українській лексиці «поряд із польськими паралелями» ще на поч. XVII ст. [20:82].

користуванні лексичними, граматичними і синтаксичними нормами літературної мови, а також у правильній вимові слів і вживанні нормативних наголосів у словах» (пор. визначення «культури мовлення» за С. Дорошенком) [10:12].

Натомість О. Сербенська без будь-яких застережень вживає термін *культура мовлення*, пропонуючи розглядати поняття, що стоїть за цією дефініцією, в «широкому» розумінні (що в'яжеться «з любов'ю, прив'язаністю до рідної мови, почуттям поваги до державної мови») та «вужчому» значенні (розуміючи під цим: «1) ступінь ознайомлення суспільства з мовними нормами, вміння свідомо використовувати нормативні форми і вислови»; 2) «діяльність, яка має на меті піднесення рівня знань про мову, їх пропаганду і закріплення мовних норм; 3) лексико-фразеологічну, граматичну, орфоепічну та орфографічну внормованість»; 4) «естетику мови» [17:66–67].

На нашу думку, для з'ясування протиставної природи дефініцій *культура мови* – *культура мовлення* та понять, що їх позначають, потрібно розглянути дихотомію «мова – мовлення», бо очевидно, що перша зазначена пара термінів є похідною від другої.

Перші спроби принципово розмежувати ці два поняття («мова» і «мовлення») в українському мовознавстві припадають на 20-і рр. ХХ ст. Притому українські мовознавці уживали термін *язик* на позначення мовної системи, розуміючи під *мовою* спосіб вираження думок, почуттів за допомогою слів, або ж реалізацію мовної системи. Приміром, В. Петрусь 1926 р. зазначав: «Уживаємо терміну «язик» у розумінні рос. «язык», фр. «langue», нім. «Sprache», тоб-то як певну специфічно організовану, соціально (національно) впорядковану с и с т е м у мови, мовну одність, залишаючи для терміну «мова» (рос. «речь», фр. «langage», нім. «Rede») властиве їй широке значення функції (чинности), що її ми спостерігаємо емпірично» [13:53]. В. Петрусь наголошував на потребі розмежування зазначених понять, підкріплюючи свою позицію тим, що «не тільки лінгвісти (проф. Тимченко, Німчинов та ин.), ба й письменники, не зважаючи на псевдо-традицію, мусять удаватися до терміну «язик» [13:53].

Через рік О. Фінкель наголосив на доречності називати «те, що раніш ми називали цілокупною та закінченою системою знаків думки» терміном *язик*, а «відношення знаків до думки» – терміном *мова* [22:112–113]. При цьому Фінкель вказав, що запозичив ці терміни (разом із теоретичними викладками¹ – Н. К.) у відомого швейцарського мовознавця Ф. де Соссюра: «За браком спеціальних термінів в укр. мові (...) ми примушені використати для цього два суміжні терміни (язик і мова), що їх досі вживалося в одному розумінні» [22:113]. Приєднувався до В. Петруся та О. Фінкеля й М. Гладкий, зазначивши у вступній частині своєї праці «Мова сучасного українського письменства» (1930 р.), що «лінгвістика відрізняє *язик* і *мову*» [5:6]. Далі автор дав таке пояснення: «Я з и к є явище соціальне – це усталена мовна система, обмежена своїми нормами, своїми традиціями, засвоєними й узвичаєними в певному соціальному оточенні», тимчасом, як «м о в а, є явище індивідуальне, – це (...) вияв людської здатности за допомогою знаків укладати в певній системі свої уявлення й висловлювати таким чином свою думку» [5:6–7].

Зауважмо, що О. Фінкель, вдавшись до перекладу соссюрівських термінів *langue* ('язик') і *parole* ('мова'), на жаль, не повністю відтворив концепцію відомого швейцарського мовознавця, адже відомо, що Соссюр трактував *язик* ('*langue*') як «... *langage* мінус *parole*» [пор. 19:100], з чого випливає, як вказує С. Вакуленко, що «*langue* і *parole* – це дві сторони однієї сутності (*langage*), нерозривно пов'язані між собою в реальності і відокремлювані одна від одної в лінгвістичній теорії для оптимізації дослідницьких процедур» [3:140]. С. Вакуленко наголошує: «Отже, адекватне розуміння цих термінів – а відтак і переклад їх іншими мовами – уможлиблюється лише в межах тріади *langage* : *langue* : *parole*, де кожен член співвідноситься за змістом з іншими двома» [3:140]. Не заперечуючи вживання терміна **мовлення**, С. Вакуленко пропонує для правильного відтворення змісту соссюрівської тріади вживати терміни **язик**

¹ «Відріжняючи *язик* (*la langue*) від мови (*la parole*), – цитує Фінкель Соссюра, – ми тим самим відріжняємо: 1) соціальне від індивідуального; 2) істотне-необхідне від необов'язкового та випадкового...» [22:113].

і **мова**, тим самим встановивши відповідність між позначеним і позначенням (що унаочнює таблиця):

французька термінологія Соссюра	langage	langue	parole
українська термінологія 20-х рр. ХХ ст. (Петрусь, Фінкель, Гладкий)	–	язик	мова
сучасна термінологія (на пропозицію Вакуленка)	мова («охоплює і віртуальну мовну систему, і її матеріальну реалізацію в процесі спілкування»)	язик («на позначення мовної системи»)	мовлення («на позначення мовних актів»)

«Такий термінологічний вжиток, – пише С. Вакуленко, – (...) не суперечитиме повсякденному значенню цих слів і нав'язуватиме до не такої ще й задоволеної української мовознавчої традиції» (маючи на увазі мовознавців 20-х років ХХ ст.) [3:145–146].

Отже, використовуючи термінологію С. Вакуленка (співвіднесена за змістом із французькими першоджерелами), спробуймо розглянути теорію, запропоновану Ф. де Соссюром іще на початку ХХ ст. На Соссюрову думку, **мова** (*langage*) складається з двох взаємозалежних частин: **язика** (*langue*) і **мовлення** (*parole*) [пор. 19:27]. Соссюр наголошував на потребі дослідження язика відокремлено від мовлення, через те, що мовна діяльність характеризується своєю різноманітністю, натомість, язик – однорідна система [пор. 19:27]. Уважаючи язик системою «диференційованих знаків», Соссюр порівнював його з іншими знаковими системами («(...) можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо»), проте, мовній системі вчений надавав першість, як найважливішій з «поміж усіх цих систем» [19:28].

Під **мовленням** Соссюр розумів «індивідуальний аспект мовної діяльності» [19:26]. За Соссюром, «мовлення (...) являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізняти: 1) комбінації, в яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, який дозволяє йому

унааявнити ці комбінації» [19:26]. Окрім того, мовознавець зазначав, що в історичному плані факт мовлення завжди передує язику [пор. 19:32]. І хоча вчений називав язик і мовлення «двома цілком різними речами», він наголошував на тому, що одне без другого (язик без мовлення або навпаки) існувати не може [пор. 19:32]. Окрім цього, Соссюр вказував, що язик – суспільний продукт, отже, отримати повну уяву про нього можна лише у процесі його відтворення всіма членами мовного колективу [пор. 19:25–26].

Певна аналогія з соссюрівською тріадою простежується в наукових поглядах на мову українського вченого О. Потебні, чиє ім'я насамперед в'яжеться зі створенням харківської лінгвістичної школи. Як відомо, Потебня був «послідовником ідей» німецького лінгвіста і філософа В. фон Гумбольдта [2:6], а за словами О. Фінкеля, «(...) він (Потебня – *Н. К.*) був перший і навіть єдиний, хто б з такою повнотою заводив Гумбольдтові ідеї до вжитку російської науки» [21:20]. Однією з найважливіших ідей Гумбольдта для О. Потебні став погляд німецького лінгвіста на мову «не як на факт, що вже склався («сложившийся факт»), а як на д і я л ь н і с т ь, діяльність, що допускає величезні можливості розвитку» [2:6], адже «мова – за Гумбольдтом, – це не витвір діяльності («Ergon»), а власне діяльність («Energeia»)» [6:70].

У розвідці «Думка і мова» (1862 р.) О. Потебня ґрунтовно розглянув концепцію німецького вченого про походження мови, закони її створення й розвитку, вплив мови на подальшу «душевну діяльність», виокремивши цей матеріал у спеціальний розділ під назвою «В. Гумбольдт» [15:26–45]. У цьому розділі український учений зосередив увагу на «відомих антиноміях» Гумбольдта (таких, як «мовлення [*речь*] і розуміння [*понимание*]), «суб'єкт і об'єкт», «неділиме (індивідуальне – *Н. К.*) і народ (суспільне – *Н. К.*)», «людське і божественне» та ін.), в основному погодившись із гумбольдтівським способом розв'язання наявних протиріч [15:26–45].

Та все ж, пристаючи на думку Гумбольдта про потребу розрізнення язика та мовлення («від мови [*языка*], в розумінні мовлення [*речи*], щоразу нами промовлюваного, слід відрізнити язик [*язык*] як масу витворів цього

мовлення»¹), Потебня, з другого боку, вказував на їхній нерозривний зв'язок (при цьому науковець підкреслював діяльнісний характер мови): «(...) мовлення [*речь*] живого чи мертвого языка [*языка*], зображене письменама, оживає тільки тоді, коли читається і вимовляється, (...) сукупність слів і правил тільки в живому мовленні [*речи*] стає мовою [*языком*]» [15:28]. На основі цих міркувань О. Потебня робить висновок, дещо відмінний від Гумбольдтівського розуміння мови: «(...) як це мумієподібне або скам'яніле в письмі мовлення, так і граматики зі словником – дійсно існують, і мова є настільки ж діяльність, наскільки й витвір» [15:29].

Звертаємо увагу, що на думку визначного мовознавця Е. Кошеріу, соссюрівську дихотомію «язык – мовлення», де формальне протиставляється матеріальному, абстрактне – конкретному, постійне – випадковому, однорідне – різнорідному і т. ін., не можна ототожнювати з Гумбольдтівським протиставленням «*ergon – energeia*» (тобто «витвір – діяльність»), через те, що останнє належить до площини «індивідуальне – суспільне» [24:238–239, 241]. Е. Кошеріу наголошує, що не можна чітко протиставити індивідуальний аспект мовного буття суспільному аспекту, бо індивідуум не може протиставлятися суспільству, до якого він беззаперечно належить [24:241]. Із другого боку, не можна протиставляти індивідуально-конкретний аспект формальному, бо в процесі мовленнєвого акту мовець обов'язково використовує формальні структури або факти языка [24:241].

Деінде Е. Кошеріу наголошував: «(...) коли обговорюється вчення Соссюра, слід пам'ятати, що суперечливою є не відмінність між мовленням і языком, сама по собі незаперечна (оскільки очевидно, що мовлення не є те ж саме, що й язык), а антиномічний характер, якого надав цій відмінності Соссюр, відриваючи мовлення від языка» [11:151]. Е. Кошеріу не погоджується з думкою Соссюра про те, що язык – «це не діяльність мовця», а «готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом» [19:26]. Як зазначає Е. Кошеріу, язык є

¹ У російському перекладі О. Потебні це місце з Гумбольдта має такий вигляд: «(...) от языка, в смысле речи, каждый раз нами произносимой, следует отличать язык как массу произведений этой речи» [15:29].

певною мірою «результатом», проте цей результат є «одночасно безпосередньою потенцією, умовою подальших актів» [11:157]. Якщо результат «кінцевий», то в такому випадку можна говорити про «мертвий язык» [11:157]. Якщо язык постійно функціонує, то кінцевого результату бути не може [11:157]. Навіть, якщо певний стан языка здається нам ідентичним попередньому станові, це, на думку Е. Кошеріу, не означає, що язык не змінюється, просто він відтворюється в мовленні з «достатньою точністю» [11:157]. Пропонуючи взяти за основу гумбольдтівське розуміння мови, Е. Кошеріу пише: «Більше того: оскільки мова є діяльністю і пізнається як така, вона може бути абстрагованою і вивчатися, так само як і «продукт» [11:166]. Отже, як бачимо, Е. Кошеріу підтвердив правильність поглядів О. Потебні на мову, висловлених останнім іще в ХІХ ст.

Як зазначає Р. Сосіна, авторка спеціальної наукової розвідки «Із учення О. О. Потебні про мову і мовлення» (1974 р.), вчений у своїх працях «звертає увагу на досить важливу ознаку, властиву мові як системі: зв'язки, відношення мовних одиниць одна до одної» [18:132]. Це дає підстави стверджувати, на думку Р. Сосіної, що український науковець «закладає певні наукові підвалини для підходу до мови як до системи», хоча «слово *система* як спеціальний термін у працях О. О. Потебні не використовується» [18:132].

Звертаємо увагу на той факт, що якщо співвіднести розуміння і вживання Потебнею терміна *язык* із сосюрівською тріадою, то з праць українського вченого (який під ту пору з відомих причин писав російською мовою¹) випливає, що він розумів «мову» не тільки як фізіологічну та психологічну здатність людини опанувати мову (тобто, все те, що у французькій мові передається терміном *langage*), а й як певну мовну систему (за французькою термінологією, *langue*). Посилання О. Потебні на харківського граматику поч. ХІХ ст. І. Орнатовського, наявні в першому розділі потебнянської праці «Думка

¹ Як зазначав Ю. Шевельов, «наукова мова українська фактично не існувала» під ту пору, коли О. Потебня починав свою дослідницьку діяльність (др. пол. ХІХ ст.) [23:461]. «Живши на етапі, коли ... розхитання всеімперської російської літературної мови тільки починалося, а всеохопна українська літературна мова ще не витворювалася, – вказував Шевельов, – він (Потебня – Н. К.) цілком приймав потребу користатися російською літературною мовою в науковій діяльності» [23: 463].

і мова» [15:9], засвідчують той факт, що український учений був обізнаний з мовною теорією Орнатовського, центральним моментом якої, за словами С. Вакуленка, є розрізнення «мови в ширшому сенсі» та «мови у вузькому сенсі» [4:41]. Природну здатність людини виражати за допомогою слів свої думки та почуття І. Орнатовський називав *даром слова* (нарівні з цією словосполучкою автор граматики вживав терміни *слово* та *мова в ширшому сенсі*), таким же природним, як здатність людини бачити або чути. Цьому природному явищу («дару слова») він протиставляв «язык (*sermo, Sprache*)», або «мову у вузькому сенсі», як «щось штучне, довільне, залежне від людей, що певне число їх уживають ті, а не інші звуки для повідомлення один одного про свої думки» [12:8]. Натомість «вираження думок словами» І. Орнатовський називав «речью (*sermo, oratio*)», тобто – в українському перекладі – мовленням [12:40]. Отже, як бачимо, трактування Орнатовським мови «у ширшому» й «вузькому» розумінні, сприйняте та частково відтворене Потебнею в його мовознавчих працях, корелює з тріадою Соссюра, висловленою останнім уже на поч. ХХ ст.:

російська термінологія Орнатовського	дарь слова («дарь общій, естественный, необходимый») або слово , або мова в ширшому сенсі	языкъ («способъ выразить мысли свои разнообразными звукоизменениями, принятыми в каждом народе особливо») або мова у вузькому сенсі	речь («выражение же мыслей словами»)
французька термінологія Соссюра	langage	langue	parole
українська термінологія 20-х рр. ХХ ст. (Петрусь, Фінкель, Гладкий)	–	язык	мова
сучасна термінологія (на пропозицію Вакуленка)	мова	язык	мовлення

Як зазначає Р. Сосіна, поряд із терміном *язык* О. Потебня широко використовував в своїх творах термін *речь* [18:132]. За Потебнею, мовлення

(*речь*) – це таке поєднання слів, що пояснює (і то лише певною мірою) значення елементів, із яких воно (мовлення – *Н.К.*) складається [16:43]. «Якщо не захочемо надати слову м о в л е н н я [*речь*] дуже широкого значення м о в и [*языка*], – зазначав Потебня, – то повинні будемо сказати, що і мовлення в значенні певної сукупності речень недостатньо для розуміння приналежного до нього слова. Мовлення у свою чергу існує лише як частина більшого цілого, а саме мови» [16:47].

За Потебнею, мовлення – «це частина мови, один з її аспектів, найважливіша форма існування мови; мовлення в певному розумінні може дорівнювати мові, це та сама мова, тільки взята не в усьому її об'ємі» [18:133]. На основі висловлювань Потебні про мовлення, аналізу лінгвістичних фактів Р. Сосіна робить висновок, що мовлення (в ученні Потебні) – «це мінімальний відрізок тексту, з якого може бути виявлено частково значення якогось елемента мови, наприклад слова» [18:133]. До свого висновку Р. Сосіна додає, що це не єдине розуміння поняття мовлення О. О. Потебнею [18:133].

Звертаємо увагу на той факт, що в поглядах й І. Орнатовського, й О. Потебні, й Ф. де Соссюра можна виокремити три складові загального поняття «мова», і в цьому полягає їх схожість, проте кожен із мовознавців по-своєму наголошував на опозиції між двома з елементів тріади: І. Орнатовський протиставляв «мову в ширшому сенсі» (або «дар слова», «*langage*») «мові у вузькому сенсі» («*языку*», «*langue*»); О. Потебня «мову в ширшому розумінні» («*язык*», «*langage*») – «мовленню» («*речи*», «*parole*»); Ф. де Соссюр «*язык*» («*langue*») – «мовленню» («*parole*»).

Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу можемо зазначити, що розмежування, а за цим і протиставлення між *язиком* (за прийнятою в суч. мовознавстві термінологією, *мовою*) та *мовленням*, зумовлене потребою лінгвістичної науки досліджувати ці два явища відокремлено одне від одного, ніякою мірою не заперечує того факту, що **язик** і **мовлення** (в межах соссюрівської тріади *langage : langue : parole*) залишаються по суті взаємозалежними частинами одного явища – **мови**. Переносячи цю тезу на

поняття, що в сучасній лінгвістиці позначаються терміносполуками «культура мови» / «культура мовлення», можемо виокремити три аспекти в розумінні **мовної культури**:

1) на рівні **мови** (langage) мовна культура усвідомлюється як державна мовна політика з наданням літературній мові статусу офіційної (що дозволяє значно розширити сфери функціонування цього різновиду мови й закріпити досягнуті в процесі розвитку результати); до неї ж належить діяльність, спрямована на формування мовно-національної самосвідомості, на популяризацію рідної мови, на її захист, плекання і т.ін.;

2) на рівні **язика** (langue) мовна культура визначається як лінгвістична наука, що має за предмет норми літературної мови; при потребі переглядає затверджені раніше літературні норми задля ефективнішого виконання мовою її комунікативної функції або й упроваджує нові норми;

3) на рівні **мовлення** (parole) мовна культура усвідомлюється як відтворення певним колом освічених мовців літературної мови (в процесі чого виявляється їх рівень засвоєння і володіння орфоепічними, лексичними, орфографічними, морфологічними й синтаксичними нормами літературної мови), або, іншими словами, це лінгвістична компетенція освічених мовців, що знаходить свій вияв у реальній комунікації.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення: навчальний посібник / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
2. Булаховський Л. А. Александр Афанасьевич Потебня: К шестидесятилетию со дня смерти / Л. А. Булаховский. – К.: Изд-во Киевского университета им. Т. Г. Шевченко, 1952. – 45 с.
3. Вакуленко С. В. До питання про відтворення українською мовою лінгвістичної термінології Ф. де Соссюра / С. В. Вакуленко // Филологический анализ: Теория, методика, практика: Межрегиональный сборник научных статей. – Киев; Днепропетровск; Херсон, 1995. – Вып. 7. – С. 140–147.
4. Вакуленко С. В. Мовознавчі погляди Івана Орнатовського в оцінці Олександра Потебні / С. В. Вакуленко // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 41–51.

5. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / Микола Гладкий. – Х.; К.: ДВУ, 1930. – 159 с.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2000. – 397 с.
7. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навч. посібник / С. І. Дорошенко. – Х.: ХДПУ ім. Г.С.Сковороди, 1997. – 108 с.
8. Єрмоленко С. Я. Культура мови / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – С. 285–286.
9. Єрмоленко С. Я. Культура мови і сучасний лінгвокультурологічний дискурс / С. Я. Єрмоленко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – 2004. – 1 (11). – С. 3–8.
10. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. – К.: Наукова думка, 1964. – 194 с.
11. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1963. – Вып. 3. – С. 143–343.
12. Орнатовский И. Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных / Иван Орнатовский. – Харьков, 1810. – 311 с.
13. Петрусь В. Техніка язика / Володимир Петрусь // Життя й революція. – 1926. – № 1. – С. 53–62.
14. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К.: Наукова думка, 1976. – 288 с.
15. Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык / А. А. Потебня. – М.: Изд-во «Лабиринт», 1999. – 300 с.
16. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ч.1: Введение / А. А. Потебня. – Воронеж, 1874. – 157 с.
17. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем / О. Сербенська, М. Волощак. – К.: ВЦ "Просвіта", 2001. – 204 с.
18. Сосина Р. В. Из учения А. А. Потебни о языке и речи / Р. В. Сосина // Лексика. Терминология. Стили. – Вып. 3. – 1974. – С. 125–143.
19. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К., 1998.
20. Фаріон І. Еволюція лінгвонімів «язик – мова» / Ірина Фаріон // Вісник [Національного університету «Львівська політехніка»]. – 2008. – № 620: Проблеми української термінології. – С. 79–83.
21. Фінкель О. Вступна стаття (критичний вступ до Потебні) / Олександр Фінкель / Потебня О. О. З лекцій теорії словесности. Байка, прислів'я, приповідка. – Х.: ДВУ, 1930. – С. 3–21.
22. Фінкель О. Короткий вступ до теоретичної стилістики / Олександр Фінкель // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства. Кн. 1. – Х.: ДВУ, 1927. – С. 111–121.
23. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови / Юрій Шевельов // Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство. – К., 2008. – С. 461–497.

24. Coseriu E. Sistema, norma e «parola» / Eugenio Coseriu // Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. – Brescia: Paideia, 1969. – Vol. I. – P. 235–253.